

Ikhtiyor B. ABDURAHMONOV,
Chief research fellow of the Imam Maturidi
International Scientific Research Center:
11, A.Kadiri str. 100011,
Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: abdurahmonov.90@mail.ru

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2023-1/11

**“ШАРҲ АТ-ТАЪВИЛОТ”
АСАРИ ҚЎЛЁЗМАЛАРИНИНГ
МАНБАШУНОСЛИК ТАВСИФИ**

**CODICOLOGICAL DESCRIPTION
OF MANUSCRIPTS OF “SHARH AT-
TA’WILAT”**

**ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ
РУКОПИСЕЙ ТРУДА “ШАРҲ АТ-
ТАВИЛОТ”**

КИРИШ

Мовароуннахр фикх мактабининг йирик алломаси, ақоид, тафсир, усул ал-фикх, фуруъ ал-фикх ва калом илмлари моҳири, ўз даврининг етук фақиҳи ва муфассири Алоуддин Самарқандий (ваф. 539/1144–45) бир қатор қимматбаҳо асарлар ёзиб қолдирди. У нафақат ханафий мазҳаби етук фақиҳи, ақида олими, балки Қуръони карим тафсири бўйича катта муфассир ҳисобланади. Унинг Имом Мотуридийнинг “Таъвилот ал-Қуръон” асарига ёзган “Шарҳ ат-Таъвилот” асари тафсир илмида мўътабар манбалардан биридир.

Дунё кутубхона фондларида “Шарҳ ат-Таъвилот” асарининг 10 дан ортиқ қўлёзма нусхалари мавжуд. Ушбу нусхаларнинг бир қисми тўлиқ, бир қисми эса, баъзи қисмларни ўз ичига олади. Илмий иш давомида мазкур қўлёзмалардан 12 тасининг электрон нусхалари жамланди. Улардан иккитасида асар тўлиқ кўчирилган. Бири Сулаймония кутубхонаси Ҳамидия фондидаги 176 рақамли қўлёзма, иккинчиси Тўпқопи кутубхонасидаги 179 рақамли қўлёзма. Лекин Ҳамидия нусхасида Каҳф сурасидан кейин “Таъвилот ал-Қуръон”нинг ўзи бўлиб, унда шарҳ мавжуд эмас (Bekir Topaloğlu, 2019). Қолган нусхалар орасида ҳам бир қанча қийматлилари мавжуд бўлиб, уларда асар тўлиқ эмас.

АСОСИЙ ҚИСМ

“Шарҳ ат-Таъвилот” қўлёзмаларнинг энг қадимий нусхаларидан иккитаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик қўлёзмалар институти фондида мавжуд бўлиб, 3249 ва 3155 рақамлари остида сақланади (Muminov A., 1998). Буларнинг ҳар иккиси ҳам Хожа Муҳаммад Порсо кутубхонасидандир.

ЎзР ФА ШИ 3249 рақамли қўлёзма нусхаси қимматли қўлёзмалардан ҳисобланади. Асар 695/1295 йил муҳаррам/ноябрь ойида ёзилган бўлиб, Қуръоннинг аввалги уч жузи (1–3 жузлар) тафсирини қамраб олади. У Муҳаммад ибн Муслим ибн Мўмин томонидан кўчирилган. Котиб “Имод ал-Қалъа” (Қалъа устуни) номи билан танилган. Бу қўлёзма 318 варақдан иборат бўлиб, ҳар лавҳанинг чап юқори қисмида араб ҳарфлари билан варақ рақами берилган. Ҳар саҳифа бир хил услубда ёзилмаган, балки 29–33 сатрдан иборат.

Қўлёзманинг хусусияти шундаки, унда тузатишлар ҳамда бошқа нусхага муқобала (солиштирма) ҳам мавжуд. Бу асарнинг қийматини янада оширади.

Унинг энг диққатга сазовор жойи унинг сарварағидир. Унда икки иснод келтирилган. Қўлёзманинг сарварағи шундай иборалар билан бошланади:

إِسْنَادُ تَصَانِيفِ عِلْمِ الْهُدَى رَئِيسِ أَهْلِ السَّنَةِ أَبِي مَنْصُورِ الْمَاتَرِيدِيِّ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَأَبَاتِهِ الْحَسَنَةُ - قَالَ: أَخْبَرَنَا الشَّيْخُ الْإِمَامُ حَافِظُ الدِّينِ مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ نَصْرِ الْبِخَارِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنَا الشَّيْخُ الْإِمَامُ الْعَالِمُ الرَّبَائِيُّ الْحَبْرُ الرَّحْمَانِيُّ صَاحِبُ الْأُصُولِ وَالْفُرُوعِ شَمْسُ الدِّينِ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ السُّتَّارِ بْنِ مُحَمَّدِ الْعِمَادِيِّ الْكُرْدِيِّ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، تَعَمَّدَهُ اللَّهُ بِالرَّحْمَةِ وَالرِّضْوَانِ - قَالَ: أَخْبَرَنَا الشَّيْخُ الْإِمَامُ نَجْمُ الدِّينِ أَبُو حَفْصِ عَمْرٍو بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ النَّسْفِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنَا الشَّيْخُ الْإِمَامُ الْقَاضِي أَبُو الْبَيْسَرِ مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَبْدِ الْكَرِيمِ النَّسْفِيِّ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ، عَنْ أَبِيهِ عَبْدِ الْكَرِيمِ، عَنْ الشَّيْخِ الْإِمَامِ عِلْمِ الْهُدَى رَئِيسِ أَهْلِ السَّنَةِ أَبِي مَنْصُورِ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ الْمَاتَرِيدِيِّ السَّمَرْقَنْدِيِّ - تَعَمَّدَهُ اللَّهُ بِالرَّحْمَةِ وَالرِّضْوَانِ.

“Ахли сунна раиси, хидоят байроғи Абу Мансур Мотуридий асарларининг санади, Аллоҳ ундан рози бўлсин, жаннатига киритсин: шайх, имом Ҳофизиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Наср Бухорий (ваф. 693/1294)¹ бизга етказди. У айтди: “Бизга шайх, раббоний имом, раҳмоний олим, усул ва фуруъ илмлари соҳиби Шамсиддин

¹ У 615 йили Бухорода таваллуд топган. У ривоят ва кўп ҳадис эшитган деган ном билан машҳур бўлган, ишончли, муҳаққик, хофиз катта олимлардан бўлган. Ундан Ҳусомиддин Сигноқий, Аҳмад ибн Асъад, Абдулазиз ибн Аҳмад Бухорий, Шамсуддин Маҳмуд Калободийлар таълим олган. У Шамсул анима Кардарий, Абул Фазл Убайдуллоҳ Маҳбубий кабилардан таълим олган. Қаранг: Лакнавий. Фавоид ал-Баҳийя.

Аннотация. Мазкур мақолада Алоуддин Самарқандийнинг “Шарҳ ат-Таъвилот” асари (Имом Мотуридийнинг “Таъвилот ал-Қуръон” асарига ёзилган ягона шарҳ)нинг дунё кутубхона фондаларида сақланаётган қўлёзмалари нусхаларининг кодикологик ва манбашунослик таҳлили ёритилган. Шунингдек, мақолада қўлёзма нусхаларнинг ўзига хос жиҳатлари, хаттотлар ҳақида маълумотлар, асарнинг муқоваси ва ҳошияларида келтирилган нодир маълумотлар ҳам ўрин олган. Жумладан, Абу Мансур Мотуридий асарларининг Ҳофизиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Наср Бухорий (ваф. 693/1294)гача бўлган санади келтирилган. Ундан ташқари, мақолада Жоруллоҳ кутубхонаси 47 рақамли қўлёзмасининг хаттоти асли эронлик Абу Исҳоқ Домгоний ҳақида ҳам маълумотлар берилган.

Бундан ташқари, мақолада “Шарҳ”га ёзилган ҳошия ҳақида ҳам маълумот келтирилган. ЎзР ФА ШИ Қўлёзмалар фондида сақланаётган №3249 рақамли ҳамда Саудия Арабистони “Уммул қуро” университети қўлёзмалар фондида сақланаётган №10970 рақамли қўлёзмада бир хил изоҳ ва ҳошиялар мавжудлиги, мазкур ҳошиялар араб ва форс тилларида ёзилган бўлиб, асосан лугавий жиҳатни ёритишига қаратилгани, шунингдек, ҳошияда бошиқа тафсир китоблардан нақлларни ҳам учратиши мумкинлиги таъкидланган.

Калит сўзлар: Мотуридий, Насафий, Самарқандий, тафсир, “Таъвилот ал-Қуръон”, “Шарҳ ат-Таъвилот”, қўлёзма, кодикология.

Abstract. This article covers the codicological and source studies analysis of Alauddin Samarkandi's “Sharh at-Ta'wilat” (the only commentary written on Imam Maturidi's “Ta'wilat al-Qur'an”), which is kept in the world's library collections. Also, the article includes unique aspects of manuscripts, information about calligraphy, and rare information on the cover and borders of the work. In particular, the sanad of Abu Mansur Maturidi's works up to Hafizuddin Muhammad ibn Muhammad ibn Nasr al-Bukhari (d. 693/1294) is given. In addition, the article also provides information about the calligrapher of the manuscript number 47 of the Jarullah Library, Abu Ishaq Damghani, who is originally from Iran.

In addition, the article also provides information about the hashiya written on the “Sharh at-Ta'wilat”. Manuscript №3249 stored in the Manuscript Fund of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan and №10970 stored in the Manuscript Fund of the University of Saudi Arabia “Umm al-Qura” have the same annotations and hashiyas, and they are written in Arabic and Persian, and are mainly aimed at illuminating the lexical aspect. It is also noted in the hashiya that quotations from other tafsir books can also be found.

Keywords: Maturidi, Nasafi, Samarkandi, commentary, Ta'wilat al-Qur'an, Sharh at-Ta'wilat, manuscript, codicology.

Аннотация. В данной статье проводится кодикологический и источниковедческий анализ “Шарх ат-Та’вилат” Алауддина Самарканди (единственный комментарий, написанный на “Та’вилат аль-Коран” имама Матуриди), который хранится в фондах мировых библиотек. Также статья включает уникальные аспекты рукописей, информацию о каллиграфии и редкую информацию об обложке и полях произведения. В частности, приводится датировка сочинений Абу Мансура Матуриди до Хафизуддина Мухаммада ибн Мухаммада ибн Насра аль-Бухари (ум. 693/1294). Кроме того, в статье также приводится информация о каллиграфе рукописи № 47 библиотеки Джоруллахи Абу Исхаке Дамгани, родом из Ирана.

Кроме того, в статье также приводится информация о полях, написанных на “Комментарии”. Рукопись №3249, хранящаяся в Рукописном фонде Национальной академии наук Узбекистана, и рукопись №10970, хранящаяся в Рукописном фонде Университета “Уммул Кура” Саудовской Аравии, имеют одинаковые аннотации и поля, эти поля написаны на арабском языке, и персидский, и в основном направлены на освещение лексического аспекта, а также др. Отмечается, что можно встретить и цитаты из тафсирных книг.

Ключевые слова: Матуриди, Насафи, Самарканди, комментарий, Та’вилат аль-Коран, Шарх ат-Та’вилат, рукопись, кодикология.

Муҳаммад ибн Абдуссаттор ибн Муҳаммад ал-Имодий ал-Кардарий етказди, Аллоҳ ундан рози бўлсин, раҳмат ва ризоси ила ўрасин”. У айтди: “Бизга шайх, имом Нажмиддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Насафий етказди. У айтди: “Бизга шайх, имом, кози Абул Юср Муҳаммад (ваф. 493/1100) ибн Муҳаммад

ибн Хусайн ибн Абдул Карим Насафий (ваф. 493/1100), у – отаси (Муҳаммад)дан, у – бобоси (Хусайн)дан, у эса – отаси Абдул Каримдан, у эса шайх, ҳидоят байроғи, ахли суннанинг раиси Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Мотуридий Самарқандийдан етказди, Аллоҳ уни раҳмат ва ризоси ила ўрасин”.

Шунингдек, ушбу саҳифада мазкур қўлёзма “Шарҳ ат-Таъвилот”нинг биринчи жилди экани ва уни Алоуддин Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий шарҳлагани қайд этилган (Алоуддин Самарқандий., йили кўрсатилмаган).

Юқоридаги изоҳда мотуридий таълимоти, асарлари ўз замонасида кейинги даврлардагидек машҳур бўлмаганига ишора бор. Бу асар дастлаб Абдул Карим Паздавий (ваф. 999) оиласи аъзолари орасида нақл этилади. XII асрдан бошлаб эса, уламолар орасида кенг тарқала бошлайди. Яна шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, мотуридия таълимотининг Самарқанддан Бухорога ёйилиши тафсилотларини ҳам шу манба асосида ўрганиш мумкин (Ш.Зиёдов., 2003).

ЎзР ФА ШИДа сақланадиган яна бир нусха 3155 рақамли қўлёзма бўлиб, у 656/1258 йил 10 жумадул ула/22 май куни Бухорода Имом Кардарий номидаги масжидда ёзилган. Қўлёзма жуда ноёб бўлиб, Умар ибн Муҳаммад ибн Бахтиёр уни Имом Ҳофизиддиннинг имлоси билан кўчирган. Уни имло қилдирган “Ҳофизиддин” лақабли олим Абул Баракот Насафий бўлиши эҳтимоли юқори. Агар асар Насафийнинг имлоси билан ёздирилгани аниқ бўлса, “Шарҳ ат-Таъвилот” асари муфассир уламолар наздида ҳам мўтабар манба бўлгани ойдинлашади.

Асарнинг 1А варағида ушбу нусха “Шарҳ ат-Таъвилот”нинг иккинчи жилди экани, шунингдек, у Бақара сурасининг 243-оятидан Нисо сурасининг 60-оятигача экани қайд этилган. Лекин нусханинг 86 варағигача Бақара сурасининг 243–248-оятлари тафсири берилган. 9а варақдан бошлаб то нусханинг охиригача Нисо сурасининг 11–60-оятлари тафсири жой олган. Бу эса қўлёзма тўлиқ эмаслиги ва баъзи қисмлари йўқолганини кўрсатади.

Қўлёзма 129 варақдан иборат бўлиб, ҳар бир саҳифа 19 қатордан иборат. Баъзи саҳифаларда Хожа Муҳаммад Порсонинг вақфи эканини билдирувчи муҳрлар ҳам мавжуд. Қўлёзманинг ўзига хос жиҳатларидан бири шуки, асар хошиясида кичик мавзулар берилган. Шунингдек, асар асл нусхага қайта муқобала қилингани ва тузатилганини кузатиш ҳам мумкин. Қўлёзма хошиясида котиб ёки кейинги даврдаги китобхон томонидан киритилган баъзи тушунарсиз ибораларнинг изоҳлари ҳам мавжуд. Уламолар томонидан бундай тарзда эътибор қаратилиши ўз навбатида унинг бирмунча кадрли манба эканини кўрсатади. 31б варағи хошиясида “Мавлоно ظ салламахуллоҳ” деган ёзув ҳам бор. ظ Ҳофиз

маъносида бўлиши эҳтимоли юқори. Ундан сўнг “салламахуллоҳ” (Аллоҳ уни саломат қилсин) дуоси эса, унинг тирик эканини ҳамда асар устознинг ҳузурда ўқилганини билдирди.

Асар қўлёзмаларидан яна бири “Жоруллоҳ” кутубхонасидаги 47 рақамли қўлёзма бўлиб, бу қўлёзма 287 варақдан иборат. У насх хати билан кўчирилган, ҳар саҳифанинг чап юқори қисмида араб ҳарфларида варақ рақами берилган. Ҳар саҳифада матн бир хил услубда эмас, балки 25/29 сатрдан иборат. Асар Каҳф сураси тафсири билан бошланиб, Ёсин сурасининг охиригача давом этади.

Нусха Абу Исҳоқ Домғоний (ваф: 682/1283) томонидан 651 йил 15 рамазон/1253 йил 14 ноябрь куни Бухорода кўчирилган. Қўлёзма асарда уни Валиюддин Жоруллоҳнинг шахсий кутубхонасига 1122 йили келиб тушгани қайд қилинган ва мулк ҳақини англатувчи муҳр мавжуд. Валиюддин Жоруллоҳ ушбу нусханинг бемисл саҳиҳ нусха эканини, асосий матн Имом Мотуридийнинг “Таъвилот ал-Қуръон” асари, унинг четида эса, Алоуддин Самарқандийнинг “Шарҳ ат-Таъвилот” мавжудилигини ва бу нусхани эътибордан четда қолдирмаслик кераклигини таъкидлайди.

Ушбу нусханинг аҳамияти шундаки, Домғоний уни устозининг имлоси билан кўчирган. Лекин негадир устознинг номи ўчирилган. Фақатгина унинг сифатлари қолган. Улар орасида “ҳофизул-милла вад-дин” сифат мавжудлиги туфайли назарда тутилган муфассир олим Абул Баракот Насафий (ваф: 710/1310) бўлиши ҳам мумкин.

Абу Исҳоқ Домғоний Эроннинг Симнон вилоятидаги Домғон шаҳрида туғилган. Унинг тўлиқ исми Иброҳим ибн Абу Исҳоқ ибн Иброҳим Тарзий Домғоний бўлиб, Бухоро шаҳрида бир қанча йиллар қолиб илм ўргангани, сўнг ўз юртига қайтади. Манбаларда унинг Сайфиддин Бохарзий (586–659)дан дарс олгани қайд қилинган (Имом Заҳабий., 2003). Абул Ало Бухорий Калобозий (ваф: 700/1300) ҳам уни устозлари қаторида санаган ва у ҳақда шундай деган: “У киши шайх, фақих, олим, фозил, зоҳид, обид, мударрис, муфтий, мазҳабнинг аслии ва жузъий масалалари билимдони эди. Кўпроқ вақтини уйда ўтказар, фақатгина масжидга ёки жомега чиқар эди. Бухорога бориб, у ерда фақих бўлади ва ўз юртига қайтиб келади. Мўғуллар Хуросонга, сўнг Домғонга бостириб келгунича фатво ва дарс беришда давом этган. Аскарлар у ерлик аҳолини

азоблашади. Шайх ҳам азобланганлар қаторида бор эди. Шунда унга қаттиқ жароҳат етади ва Бистом² шахрига қочиб ўтади, ўша ерда вафот этади” (Юсуф ибн Туғру Берди., 1984).

Бундан маълум бўладики, XII асрда ҳам Мовароуннаҳрда ушбу асар илмий доирада мўътабар шарҳ ҳисобланган. Толиби илмлар “Таъвилот” асарини ўқиш билан кифояланмасдан, унинг шарҳидан ҳам кенг фойдаланганлар. Асарнинг устоз томонидан имло қилдирилиши ҳам бу фикрнинг яққол далилидир.

Сулаймония кутубхонаси Асъад Афанди фондидаги 48 рақамли қўлёзма нусхаси сифатида маълум бўлган қўлёзма ҳам бирмунча қимматли бўлиб, 386 варақдан иборат. Бу нусха насх хатида кўчирилган, ҳар саҳифанинг чап юқори қисмида варақ рақами берилган, ҳар саҳифа 23 сатрдан иборат. Асар Фотиҳа сураси билан бошланиб Нисо сураси 68-оят тафсири билан якунланади. Ушбу қўлёзми 715/1316-йилда Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Насафий томонидан кўчирилган. Фақат бу ердаги Насафий ҳижрий 710 йилда вафот этган “Мадорик ат-танзил” соҳиби Абул-Баракот Насафий эмас. Қўлёзма асарда баъзи муҳрлар ва мулк ҳақини англатган ёзувлар мавжуд. Саҳифа чеккаларида баъзи параграфлар учун сарлавҳалар қўйилган, баъзи ҳошия ва тузатишлар қилинган. Айрим калималарда ҳаракатлар қўйилган. Шунингдек, асар бошқа нусхаларга ҳам муқобала қилинган.

Асарнинг котиби бу нусха якунида: “Шарҳ ат-Таъвилот”ни биринчи дафтаридан кўчирганлигини айтади. Бу эса бу нусханинг йўқолган бошқа қисмлари ҳам бўлганини исботлайди. Асар четидаги қўшимча изоҳлардан хаттотнинг олим экани ва тафсир илмидан хабардор экани маълум бўлади.

“Шарҳ ат-Таъвилот” асарининг яна бир қўлёзмаси Сулаймония кутубхонаси Шехид Али Пошо фондидаги 283 рақамли нусхадир. Ушбу нусха 421 варақдан иборат. Лекин асардаги варақларнинг рақамланиши тугатилмаган. Ҳар саҳифа 33 сатрдан иборат. Ушбу нусха рангли бўлиб, насх хатида кўчирилган. Асар Фотиҳа сураси билан бошланиб Анфол сураси сўнгги ояти тафсири билан якунига етади. Фуод Сезгин ва Али Ризо Қорабулут бу нусха ҳижрий 900 йилларда ёзилганини тахмин қилишган (Karabulut, 1990). Бироқ нусханинг қачон ва ким томонидан кўчирилгани ушбу нусхада айтилмаган. Қўлёзма

асарда баъзи муҳрлар ва мулк ҳақини англатган ёзувлар мавжуд. Нусха носих томонидан асл нусхага қайта муқобала қилинган. Сура номлари, “қовлуҳу”, “қола” каби сўзлар билан ва муҳим ўринлар қизил ҳарфлар билан белгиланган.

Шунингдек, ушбу қўлёзма нусхасида Самарқандий тафсирининг биринчи жилди эканлиги айтилган. Бундан эса, ушбу нусханинг бошқа жилдлари ҳам бўлганини, фақат йўқолиб кетганини ҳулоса қилиш мумкин.

“Шарҳ ат-Таъвилот”нинг Сулаймония кутубхонаси Ҳамидийя фондидаги 176 рақамли қўлёзмаси тўлиқ нусхаларнинг бири ҳисобланади. Ушбу ёзма асар 879 варақдан, ҳар бир варақ икки саҳифадан иборат. Ҳар бир саҳифасида 43 сатр матн бор. Бу тўлиқ бир нусха бўлиб, муаллифнинг муқаддимаси билан бошланиб, Нас сурасининг охириги ояти тафсири билан якунига етади. Ушбу нусха нақшбандия улуғларидан бирининг хизматчиси бўлган Ҳожи Аҳмад томонидан насх хатида кўчирилган. Бу нусханинг кўчирилиши 1180 йилда якунланган. Нусханинг илк варағининг устида бир муҳр ва Султон Аҳмаднинг ўғли Абдулҳамид биринчи томонидан вақф қилинганлик белгиси мавжуд.

Қўлёзма охирида берилган маълумотларда айтилишича, ушбу асарни икки муаллиф: Абу Мансур Мотуридий ҳамда Алоуддин Самарқандий таълиф этган. Бу фикр тўғри эмас. Чунки асар Имом Мотуридийнинг “Таъвилот ал-Қуръон” асари шарҳи бўлиб, уни Алоуддин Самарқандий ёзган.

Шунингдек, “Шарҳ ат-Таъвилот” асари қўлёзма нусхалари “Ал-Ҳарамул-Маккий” кутубхонасида ҳам мавжуд бўлиб, бу нусхалар кетмакет келган 529 ва 530 рақамлари остидаги икки жилддан иборат. Нусханинг ҳар саҳифаси мустақил тарзда рақамланган, ҳар саҳифа эса 50 сатрдан иборат. Бу нусха тўлиқ бўлиб муаллифнинг муқаддимасидан кейин Фотиҳа сураси билан бошланиб Нас сураси охириги ояти тафсири билан тугайди. Мусо ибн Абдулазиз томонидан ёзилган ушбу нусха, фарисий хат тури билан ёзилган. Ушбу нусханинг кўчирилиши ҳижрий 1192 йил якунига етган. Нусханинг устида бир муҳр ва Маҳмуд Хоннинг ўғли Султон Абдулмажид томонидан ҳарам шаҳар бўлган Макка мукарамага вақф қилинганлиги белгиси мавжуд. Шунингдек, қўлёзмада ал-Ҳарамул-Маккий шайхи ва Макка қозисининг муҳри ҳам жой олган. Ушбу нусха яхши шароитларда сақланмаганлиги учун саҳифаларининг бир

² Домғон ва Нишопур ўртасидаги катта шаҳар.

қисми намланганлигидан баъзи варақларининг ёзувлари осонликча ўқилмайди.

Миллат Кутубхонасида ҳам ушбу “Шарх”-нинг иккита: 229 ва 230 рақамли қўлёзмалари сақланади. “Жоруллоҳ” нусхаси сифатида маълум бу ёзма асар кетма-кет келган 229 ва 230 рақамларида мавжуд бўлган икки жилддан иборат. Биринчи жилд жами 266 варақдан, ҳар бир варақ икки саҳифани ташкил қилади. Нусханинг ҳар саҳифаси 23 сатрдан иборат. Бу жилд муаллифнинг муқаддимасидан кейин Фотиҳа сураси билан бошланиб Оли Имрон сурасининг охириги ояти билан якунланади. Қўлёзманинг ушбу нусхаси насх хати билан ёзилган. Ушбу жилднинг муаллифи зикр қилинмаган ва кўчирилиши ҳижрий 752 йилда тугалланган. Иккинчи жилди эса жами 336 варақдан иборат бўлиб Нисо сураси билан бошланиб Аъроф сурасининг сўнги ояти билан якунланади. Жилднинг 1–18 варақларининг ҳар саҳифаси 33 сатрдан иборат бўлиб рикъа ёзувида, қолган 18–366 варақлари ҳар саҳифаси 27 сатрдан иборат бўлиб насх ёзувида ёзилган. Бу жилднинг кўчирилиши ҳижрий 657 йилда Муҳаммад ибн Умар Ҳажжож ибн Банис Ҳажжож томонидан якунига етказилган. Жилднинг устида Истанбулда Фотиҳ Султон Меҳмед Жомесига вақф қилинганига доир бир муҳр мавжуд. Хаттот жилднинг охирида бу қўлёзманинг “Шарҳ ат-Таъвилот”нинг иккинчи жилди эканлигини баён этади. Бу ифодадан бу нусханинг йўқолган бошқа жилдлари ҳам бўлганлигини хулоса қилсик мумкин.

Асарнинг тўлиқ нусхаларидан бири Тўпқопи саройи кутубхонаси 179 рақамли қўлёзма нусхаси ҳисобланади. Мадина нусхаси сифатида маълум 1058 варақдан, варақнинг ҳар саҳифаси 43 сатрдан иборат ва насх усулида ёзилган. Бу қўлёзма тўлиқ шаклда бўлиб тафсир ва таъвил тушунчаларига ойдинлик киритиш билан бошланиб Нас сураси билан якунига етади. Нусханинг устида бир муҳр ва Аҳмад Ориф Ҳикмат Бек томонидан вақф қилинганлиги белгиси мавжуд. Ушбу қўлёзмани ҳижрий 1182 йилда Ҳофиз Муҳаммад Эфенди кўчирган.

Боязид Кутубхонаси 423, 424, 425 ва 426 рақамли қўлёзмалар асарнинг энг муҳим нусхаларидан ҳисобланади. Валиюддин нусхаси сифатида маълум 5 жилддан иборат. Биринчи жилд 423 рақамли ёзма бўлиб жами 286 варақдан, ҳар бир саҳифаси эса, 31 сатрдан иборат. Тафсирнинг бошидан бошланиб, Оли Имрон

сурасининг охирида тугайди. Иккинчи жилд 424 рақамли, жами 288 варақдан, ҳар бир саҳифаси 31 сатрдан иборат. Нисо сураси билан бошланиб, Аъроф сураси охирида якунланади. Учинчи жилд 425 рақамли бўлиб, жами 262 варақдан, ҳар саҳифаси 33 сатрдан иборат. Анфол сураси билан бошланиб, Муминун сурасининг охириги ояти билан якунига етади. Ушбу уч жилднинг кимлар томонидан ва қачон кўчирилганига оид маълумотлар учрамайди. Фуод Сизгин бу уч жилдни ҳижрий саккизинчи асрга доирлигини таъкидлаган. Тўртинчи жилд йўқолган деб ҳисобланади ва Нур сураси билан бошланиб Саба сураси билан тугаганлиги тахмин қилинади. Бешинчи жилд 426 рақамли ва жами 371 варақдан, ҳар саҳифаси эса 31 сатрдан иборат. Фотир сураси билан бошланиб, Нас сурасининг охириги ояти билан якунланади. Бу охириги жилднинг ким томонидан ва қачон кўчирилгани ҳақида маълумот йўқ. Фуад Сизгин бу жилд ҳижрий тўққизинчи асрга кўчирганини таъкидлайди (Fuad Sezgin, 1983).

Асарнинг Ҳиндистонда “Банкипоре Ориентал Публис” кутубхонасида сақланаётган қўлёзма нусхаси ҳам мавжуд бўлиб ушбу қўлёзма нусхаси 294 рақам остида сақланади. Ушбу нусха тафсирнинг бошидан бошланиб Бақара сурасининг 238-оятида якунига етади. Фуад Сизгин ва Али Риза Карабулут бу нусха рақамини 1470, варақлар сонини 184 эканини айтишади (Karabulut, 1990:4/2555).

Бу ерда урғу беришимиз керак бўлган яна бир жиҳат бор: Мотуридийнинг “Таъвилот ал-Қуръон” асаринини Истанбул нашрини муҳаққиқлари, “Таъвилот ал-Қуръон”ни таҳқиқини қилар экан “Шарҳ ат-Таъвилот”нинг қўлёзмаларига ҳам назар ташлаганлар (Vanlıoğlu, 2019:1/58). Бу тадқиқотни қилишда Сулаймония кутубхонасидаги 176 рақамли қўлёзма Ҳамидийя нусхасини асос қилиб олганлар (Vanlıoğlu, 2019:1/7). “Таъвилот ал-Қуръон” таҳқиқига масъул бўлган Бекир Топалоғлу ҳам асос қилиб олинган “Шарҳ ат-Таъвилот” нусхасини Каҳф сурасидан кейин “Таъвилот ал-Қуръон”нинг матнини ўзи бўлиб шарҳ ёки талиқ мавжуд эмаслигини таъкидлайди (Bezir Topaloğlu, 2019). Топалоғлунинг бу мулоҳазаларига биз ҳам қўшилаемиз. Чунки асос қилинган бу нусха юқорида айтиб ўтганимиздек, иккинчи асл нусхадан кўчирилган қўлёзма ҳисобланади. Лекин Топалоғлунинг бу мулоҳазалари фақат Ҳамидийя нусхаси учун

хақида ёки “Шарҳ ат- Таъвилот”нинг бошқа нусхалари учун айтилганми аниқ бир фикрга эга эмасмиз. Чунки олдин ҳам айтиб ўтганимиздек “Шарҳу Таъвилот”нинг барча қўлёзмалари бири-бирига мос келмайди ва барчаси икки асл нусхага бориб тақалади. Бироқ биз ушбу мулоҳазаларни биринчи асл нусхага нисбатан тўғри бўлиб бўлмаганини аниқлай олмадик. Чунки таҳқиқда асос олганимиз ҳар икки нусха ҳам юқорида таъкидлаганимиздек тўлиқ нусхалар эмас.

Шунингдек, Туркиянинг Тўпқоппи саройи кутубхонасида 179 рақамда ҳам “Шарҳ ат-Таъвилот”нинг қўлёзма нусхаси сақланади. Ушбу нусха асарнинг тўлиқ акс этган нусхалардан бири ҳисобланади.

Саудия Арабистони “Умм ал-қуро” университетида сақланаётган 10970 рақамли қўлёзма нусхаси ҳам муҳим ҳисобланади. Ушбу нусха Саудия Арабистони Макка шаҳрида жойлашган Умумул қуро университетида сақланади. У тўлиқ нусха бўлмасда, лекин Куръони каримнинг 23 пораси тафсири – Бақара сураси 31-оятидан бошлаб Ғофир сураси 19 оятигача бўлган қисмини ўз ичига олади. Қўлёзманинг олд қисми (Ғотиҳа сураси ҳамда Бақара сураси 31-оятгача) ва орқа қисми (Ғофир сураси 20-оят)дан тушиб қолган қисми мавжуд. Нусха қачон ва ким томондан ёзилгани маълум эмас. Ҳар бир саҳифа 25 қатордан иборат. Оятлар ва муҳим мавзулар бошланиши қизил сиёҳда ёзилган. Ҳар бир лавҳада котиб томонидан пойғир ҳам қўйилган. Нусха 422 лавҳадан иборат.

Қўлёзманинг ўзига хос хусусиятларидан бири асар хошия қисмида мавзуларга ажратилган. Мисол учун “Намозни жамоат билан ўқиш лозимлиги”, “Илми бўлмасдан туриб гапириш мумкин эмаслиги”, каби мавзулар берилган. Унинг яна бир жиҳати шундаки, унда бир қанча тузатишлар ҳам мавжуд. Демак, бундан хулоса қилиш мумкинки, асарни кўчирган инсон асл ёки бошқа нусхага муқобала қилган (солиштирган).

Асарнинг қўлёзма нусхаларини ўрганиш жараёнида шу нарса маълум бўлдики, уламолар томонидан ушбу “Шарҳ”га хошиялар ёзишга уринишлар бўлган. Бунга нусхалар четидаги изоҳларни мисол қилиш мумкин. Айниқса, ЎзР ФА ШИ Қўлёзмалар фондида сақланаётган 3249 рақамли нусхада Ғотиҳа ва Бақара суралари баъзи чигал ўринларга хошия битилган. Ушбу хошия кейинчалик бошқа носихлар томонидан асар билан бирга кўчирилган. Зеро, Саудия

Арабистони “Умм ал-қуро” университети қўлёзмалар фондида сақланаётган 10970 рақамли қўлёзмада айнан ушбу изоҳ ва хошиялар мавжуд. Мазкур хошиялар араб ва форс тилларида ёзилган бўлиб, асосан луғавий жиҳатни ёритишга қаратилган. Шунингдек, хошияда бошқа тафсир китоблардан нақлларни ҳам учратиш мумкин. Мисол учун, Замахшарийнинг “Кашшоф”идан, шунингдек, “Матлаъ” асаридан нақллар мавжуд.

Бундан “Шарҳ”нинг хошияси ҳам мавжуд деган хулоса қилиш мумкин. Ушбу хошия муаллифи ЎзР ФА ШИ Қўлёзмалар фондида сақланаётган 3249 рақамли нусха котиби Муҳаммад ибн Муслим ибн Мўъмин бўлиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Алоуддин Самарқандийнинг буюк хизматларидан бири шундаки, X асрда шуҳрат топган имом Мотуридий ва унинг асарлари, XI асрга келиб “унутилгандай” бўлганида, Самарқандий ва унинг сафдошлари Мотуридия таълимоти тиклади, дейилса, хато бўлмайди. “Шарҳ ат-Таъвилот” асари қўлёзма нусхаларини ўрганиш исломшунослик, хусусан, тафсиршунослик соҳасида турли янгиликларни кашф қилишга асос бўлади.

Ушбу асарда мотуридийлик таълимотининг учта етук намоёндаларининг “маҳсул”и жам бўлган, яъни Имом Мотуридийнинг таълифи, Абул Муин Насафийнинг дарс асносидаги шарҳи, Алоуддин Самарқандийнинг қўшимча изоҳлари.

Абу Мансур Мотуридий ва Алоуддин Самарқандий асарларини чуқурроқ тадқиқ қилиш, илмий ўрганиб чиқиш, IX–XII асрларда Мовароуннаҳрдаги тафсир ва калом илми тарихининг янги-янги қирраларини очиб беради. Алоуддин Самарқандийнинг “Шарҳ ат-Таъвилот” асари юртимизда тафсир илми тараққиёт босқичларининг намунаси бўлиб, X–XII асрларда ва ундан кейинги даврдаги тафсир илми хусусиятларини тадқиқ этишда ҳамда бу борадаги янги маълумотларни топишда улкан аҳамият касб этиши шубҳасиздир.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Bekir Topaloğlu. (2019). Te'vilatu'l-Kur'an. Istanbul: Ensar Neşriyat.
2. Fuad Sezgin. (1983). Tarixu't-Turasi'l-Arabi. J. 1. ar-Riyod : Camiatu'l-Imam Muhammed.
3. Karabulut. (1990). Mujamu't-Tarixi't-Turasi. Bayrut: Dor al-Kutub al-Ilmiya.
4. Muminov A., Ziyodov Sh. (1998). Nouvelles des Manuscrits du Moyen – Orient. № VII/1,. Parij: Фишлар.

5. Vanlioğlu. (2019). “Te’vilatu’l-Kur’an t.m”, İstanbul: Ensar neşriyat.
6. Алоуддин Самаркандий. (йили кўрсатилмаган). Ат-Таъвилот ал-Мотуридия фий баён усул аҳлис-сунна ва усул ат-тавҳид”. Қўлёзма. ЎзР ФАШИ Қўлёзмалар фонди № 3249. Тошкент: нашриёти кўрсатилмаган.
7. Имом Заҳабий. (2003). Тарихул ислам ва вафаятул аъян. Байрут: Дор ал-ғарб ал-ислабий.
8. Ш.Зиёдов. (2003). Мотуридий ёзма мероси ва унинг “Китоб ат-таъвилот” асари. Тошкент: Ўз ФА ШИ.
9. Юсуф ибн Туғру Берди. (1984). Ал-Манҳал асофий. Қоҳира: Ал-хайъа ал-мисрийя ал-омма лил-китаб.
3. Karabulut. (1990). Mujamu’t-Tarihi’t-Turasi. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiya.
4. Muminov A., Ziyadov Sh. (1998). Nouvelles des Manuscrits du Moyen-Orient. No. VII/1. Paris: Fishes.
5. Vanlioğlu. (2019). “Te’vilatu’l-Kur’an t.m”, İstanbul: Ensar neşriyat.
6. Alauddin al-Samarkandi. (year not specified). At-Ta’wilat al-Maturidiyya fi bayan usul ahlis-sunna wa usul al-tawhid. Manuscript. UZR FASHI Manuscript Fund No. 3249. Vol. 1a. Tashkent: the publisher is not specified.
7. Imam Dhahabi. (2003). Tarikhul Islam and Wafayatul A’yan. Beirut: Dar al-gharb al-Islami.
8. Sh.Ziyodov. (2003). Moturidiy yozma merosi va uning “Kitab at-ta’wilat” asari. Tashkent: O’z FA SHI. work “Kitab at-ta’wilat”. Tashkent: Uz FA SHI.
9. Yusuf ibn Tughru Berdi. (1984). Al-Manhal al-Sufi. Cairo: Al-haya al-misriyya al-omma lil-kitab.

REFERENCES

